

Normakonform viselkedés

A szabályok alkotják a társadalom szövetét, ilyen értelemben a szociológia tárgyát. Egyúttal az emberi együttélés alapját is képezik. Aligha lehet elképzelni bármely individuum életét a többi individuum kiszámíthatatlan viselkedése mellett. A társadalom, mint rendszer a mindennapi életben a működőképes elvárások formájában jelenik meg, amelynek segítségével az egyén prognosztizálni tudja a környezet viselkedését és tervezni a sajátját.

Az emberi viselkedésnek tehát kulcsfontosságú sajátossága, hogy különféle szabályokhoz igazodik. Úgy is mondhatjuk, hogy a normális viselkedés normakonform, ami persze tautológia, de sokatmondó. A köznyelv az elvárásoknak megfelelő viselkedést tekinti normálisnak, amelyre pedig az általánosan elfogadott sémák mellőzése a jellemző, azt elutasító jelzőkkel látja el, nem normálisnak, deviánsnak, betegesnek, perverznek stb. nevezi.

Érdemes tehát egy pillantást vetni először magukra a normákra. Az előírások, szabályok, viselkedési mintázatok, tiltások sokfélék lehetnek. Most kifejezetten szerkezetük szempontjából közelítem a kérdést. A legcélravezetőbb, ha ehhez példaként a jogi normát vesszük alapul. Ez még egy példa a szociológia szintetikus jellegére, hogy egyik fogalmát egy másik diszciplína – a jog – alapfogalma segítségével bontjuk ki. Természetesen egyszerűsített formában, mert a jogi szakszargon direkt felhasználása még nehezebben emészthetővé tenné az anyagot.

A jogi norma az egyrészt leír valamilyen standard viselkedést, szituációt. Például mi az a vétel vagy házasságkötés, lopás, emberölés, sikkasztás, köztisztviselői státus stb. A leíráshoz a jog hozzárendel valamilyen tiltást, vagy előírást, például hogy a lopás vagy az emberölés tilos, vagy hogy a közjegyző jelenlétében tett végrendelet érvényes stb. Végül pedig a normaszegés esetére előírányozza a büntetés formáját és mértékét, például börtönnel büntetni az emberölést és bírsággal a közlekedési szabályok megszerzését. Ezt a büntetést hívják szankciónak.

A jogi normákra több dolog is jellemző. Az egyikről már történt említés: a jogszabályokat jogi nyelven fogalmazzák meg, amely a normális beszédhez szokott hallást sérti. Úgy tűnhet csak arra jó, valamire, ami van, azt mondani hogy annak a valaminek az esete forog fenn, hogy a jogász kaszthoz tartozó emberek beszédjükkel is megkülönböztessék magukat a többiektől. Ez azonban túlzóan rosszindulatú feltételezés. A jogot ugyanis alkalmazni kell, és ehhez biztosítani kell, hogy a jog alkalmazói ugyanazt a tartalmat értsék bele az általuk használt kifejezésekbe. Mivel a mindennapi beszéd fogalmai többértelműek és elmosódott tartalmúak, ezért ezeket egyértelmű szakkifejezésekkel kell helyettesíteni, amelyeket speciális képzés során sajátítanak el. A jogászképzés hosszadalmas és megerőltető – így alkalmas a kasztszellem ápolására azok között, akiknek sikerül megszervezni a dr.-t a nevük elé. Mivel a jogászokat többnyire közutálat övezi, ezért az általuk használt zsargon is külön ellenszenvet kelt.

A jogi normák fő sajátossága azonban nem ez a nyelvezet, hanem azok keletkezése és érvényesülése. Kézenfekvő kérdés ugyanis, hogy mitől kötelező egy norma. A jogszabályok esetén a válasz egyértelmű: azért mert az állam hozza őket. Szabályt bárki kitalálhat, törvényt azonban csak az állam hozhat. Értelemszerűen a modern állam jogi nyelven fogalmazza meg a törvényeit, hogy biztosítsa azok egységes alkalmazását saját területén. Egyszersmind magára veszi a szankcionálás feladatát is, tehát azt a funkciót, hogy megtorolja törvények megsértését. Mindeközben természetesen magának is az érvényes törvényeket

követve kell eljárnia és nem önkényesen. Az előbbi esetben beszélhetünk jogállamról, az utóbbiban zsarnokságról, diktatúráról, totalitarizmusról stb. De ez már inkább a politológiára tartozik.

A jogi normák rendszert alkotnak, mégpedig hierarchikusait. Vannak alapvető jogelvek, amelyek a rendszer csúcsán állnak, egy-egy ország alkotmánya többnyire felsorolja ezeket. A következő réteget a törvények alkotják, amelyeket az ebből a célból fenntartott törvényhozó testületek (parlamentek) fogadnak el. Ezt követik a különféle rendeletek, amelyeket az erre felhatalmazott állami hivatalok jogosultak meghozni. Az egészet kiegészítik még a különféle intézmények, szervezetek – összefoglalva jogi személyek – saját maguk működését szabályozó rendelkezései. Alapvető elv, hogy a jogforrások hierarchiájában lejjebb elhelyezkedő norma nem mondhat ellent a felette álló törvény rendelkezéseinek.

Országunk alkotmánya rögzíti az oktatáshoz és képzéshez való jogot. A közoktatási törvény nem tartalmazhat olyan szabályozást, ami ezt az alapjogot szűkítené. Az Oktatási Minisztérium különféle rendeletei például azok, amelyek egy új felsőoktatási intézmény licenzálását (működésének engedélyezését) és akkreditálását (minősítését) szabályozzák összhangban kell hogy legyenek a közoktatásról szóló törvénnyel. Végül a főiskola szabályzata nem mondhat ellent a fenti normáknak.

Nem minden norma jogi vagy hivatalos norma. Vannak még az erkölcsi vagy kulturális szabályok. Valamennyi érvényes szabály, ami nem tartozik az előző kategóriába ide sorolandó. Magától értetődik, hogy az időrendet tekintve az erkölcsi normák voltak előbb, hiszen a jog csak az államok megjelenése után, pontosabban azzal egyidőben jöhetett létre. Elemi történelmi ismeretek is elegendőek eme szabályszerűség belátására. Mostanra azonban már igen kevés olyan társadalom maradt, amely nem az állam által felállított és betartatott szabályok szerint élne. A kulturális mintázatok domináns voltára utal az ezeket tanulmányozó tudomány, a kultúraantropológia megnevezése.

Kétségtelen tény azonban, hogy ezen társadalmakra a normakövetés a jellemző talán még inkább, mint a mi modern társadalmainkra. Joggal vetődik fel tehát az a kérdés, amely a nem jogi normák érvényesülését firtatja.

El lehet mondani, hogy az erkölcsi normákat mindennapi nyelven fogalmazzák meg. A legfontosabbak az adott kultúra központi narratíváiban szerepelnek. Ezekben belül vannak időben és térben jóval korlátozottabb érvényű normák is, amelyek azonban épp úgy íratlan szabályként funkcionálnak. Az, hogy egy faluban hogyan szokás lakodalmat szervezni, csak arra a környékre érvényes és egy adott időszakra, amíg az általános változások meg nem változtatják a bevett procedúrát.

A másik különbség a szankció formájában ölt testet. Az erkölcsi normák megszegését nem az állam, hanem a társadalom szankcionálja, többnyire kiközösítéssel. Jó példa erre a pár évtizeddel ezelőtt még nyomaiban létező úriemberi kaszt működése. Jogilag már a század fordulón is mindenki egyenlő volt, de korán sem számított mindenki úriembernek, akivel a hasonszőrűek szóba álltak. Ugyanakkor viszont érvényben voltak íratlan szabályok, mint például az, hogy illet megadni a kártyatartozást vagy párbajozni, ha megsértették. Ha valaki megszegte ezeket az íratlan szabályokat, arról mindenki tudomást szerzett és az illetővel nem álltak többé szóba. Az illető elveszítette a társadalmi tőkéjét. Az erkölcsi normák érvényesülési mechanizmusa napjainkban sem változott jelentősen, csak erejük csökkent. Összetartó közösségek híján nincs kinek keményen szankcionálni a kulturális normák megértését, és ez meg is látszik az egyre atomizáltabb, modern társadalmak erkölcssein.

A normaérvényesülésről tehát általában véve el lehet mondani, hogy az egyrészt egy-egy közösség összetartásának, (kohéziójának) saját kultúrájához való hűségének függvénye, másrészt az államigazgatási kényszerapparátus működésének hatékonyságáé. Minél inkább összhangban van a két tényező, annál jobb. Vagyis egy norma érvényesülésének akkor a legnagyobb a valószínűsége, ha az emberek tényleges erkölcsi irányelveként fogadják el és törvény is szól róla, amit egy jól működő állam tartat be. A hivatalos törvények és az íratlan szabályok szétartása igen komoly gondot okoz. Kárpátalja magyar falvaiban az erőszakos kollektivizálás oda vezetett, hogy a kolhoztól való lopás nem számított tovább bűnnek. Mos már szinte lehetetlen a tulajdon tiszteletét újból az erkölcsi norma rangjára emelni.

A normaérvényesülés bármely társadalom működésének alapfeltétele, így a szociológia (jogszociológia) központi témája. A gyakorlatban értelemszerűen a kulturális és az állami politikai alrendszer feladta az, hogy a szükséges feltételeket megteremtse. Nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy a politikai rendszer megfelelő politikai kultúra megléte esetén képes e feladattal (végrehajtással, törvények, szabályok meghozatalával) megbirkózni.

A modern nyugati társadalmak hanyatlását a fenti kategóriákban lehet összefoglalni. Eszerint ezek a társadalmak rendkívül összetettek és bonyolultak. A gyakorlatban az egyén szintjén ez hatalmas mennyiségű szabály, törvény, előírás pontos betartásával járna. Az erkölcsi alap viszont, amely a sok és sokszor átláthatatlan szabály betartását motiválná már szétporladóban van. Marad a hatékony ellenőrzés és kényszer.

Az ellenőrzés és kényszer viszont – ahogy erről a bürokráciákkal kapcsolatban már szó volt – igen energiaigényes foglalatosság. Olyannyira, hogy nem is lehet az összes hivatalos szabály betartására kiterjeszteni. Előáll egy olyan helyzet, amikor egy sor szabályt a büntetés elkerülésének jó esélyével lehet megszegni.

Ezt a jelenséget hívják potyautas effektusnak. Mechanizmusa a nevében szerepel. Amikor valaki bliccel a tömegközlekedésen, akkor hívják potyautasnak. Az illető tulajdonképpen lop, hiszen anélkül vesz igénybe szolgáltatást, hogy fizetne azért. A baj csak az, hogy míg egy bankrablót mindenki bűnözőnek tekint, ráadásul kevés is van belőle, addig a potyautast senki nem tekinti elvetemült bűnözőnek, és sok is van belőle. Világos azonban, hogy nincs az a tömegközlekedés, amely ne omlana össze, ha a menetjegyekből származó bevétel nem fedezi a kiadásokat. A potyautas effektus lényege tehát az, hogy az önmagában véve csekély mértékű, de a tömegesen elkövetett normaszegés egy-egy bonyolult rendszer összeomlásához vezet. Könnyű belátni, hogy a modern társadalmak legtöbb rendszere a tömegközlekedéssel azonos séma szerint működik: szolgáltatást nyújt a társadalom tagjainak, akik jogkövető magatartásukkal fenntartják azt. Ilyenek például a nagy szociális újraelosztó rendszerek, valamint a gazdasági infrastruktúra legkiterjedtebb hálózatai (energiaellátás, vasúti, légitforgalom stb.).

Az emberek kiszámítható viselkedését racionális alapon is lehet magyarázni. Eszerint a kiszámíthatóságot nem a követett normák ismerete adja, hanem az a feltételezés, hogy mindenki a legnagyobb haszonra törekedve fog eljárni. Ezt a koncepciót hívják a racionális döntések elméletének. Illusztrációjára az ún. fogoly dilemmát használják, ahol a haszon a büntetés elmaradásában vagy minél kisebb mértékében nyilvánul meg.

A fogoly dilemma azt illusztrálja, hogyan lehet valakinek a viselkedését megjósolni abból kiindulva, hogy az valamilyen optimumot kalkulál döntése meghozatalakor. A megjósolandó viselkedés az, bevallják-e

egy lopás gyanúsítottjai, hogy ők követték el a bűntényt. Mégpedig olyan helyzetben, hogy külön-külön hallgatják ki őket, kilátásba helyezve egy minimális (pl. 1 éves) büntetést beismerés esetére, és egy maximálisat (pl. 3 év), ha a másik bemártja és ő pedig tagad. Világos, hogy ha mindketten tagadnak, mindkettő megússza, viszont ehhez a maximális büntetést kell kockáztatni. Sokkal kisebb a kockázata a rendőrséggel való együttműködésnek. Tehát a foglyok vallani fognak.

Világos, hogy a racionális döntések elmélete a gazdasági kalkuláció modelljét próbálja általánosítani. Az eredmény nem túl életszerű. A példánál maradva egy igazi bűnöző egyáltalán nem biztos, hogy így hozza meg a döntést. Az is igaz viszont, hogy ha azért hallgat, mert számít a rabtársai retorziójára, amiért vallott, akkor ez még belefér a modellbe. Ha viszont azért, mert a szubkultúrája becsületkódexének engedelmesskedett, akkor már nem.

Elvileg a modernitás arról is szól, hogy mindenfajta becsületkódex érvényét veszti és marad a haszon vagy a büntetés kalkulációja. Ebben az esetben viszont nincs minek visszatartani az egyént a potyautas viselkedéstől. Világos, hogy a racionális döntések elméletének megfelelően egy utas akkor fog bliccelni, ha egy évre kivetítve ezzel több pénzt takarít meg, mint amennyi büntetést kifizet, amikor néha mégis lefűlelik. Ilyen helyzet előállítására rengeteg ellenőrré van szükség, ami viszont megnöveli a menetjegy árát, vagyis növeli a bliccelés valószínűségét. A végeredmény ugyanaz. Ugyanezt a sémát meg lehet ismételni a modern élet minden területén, a TB járuléktól kezdve a közoktatással bezárólag valamennyi nagy rendszernél.

Nem marad más hátra, mint normakövető viselkedésre szocializálni a társadalom tagjait. A legfontosabb mintákat azonban gyerekkorban, családi közegben interiorizálják (teszik külsőből belsővé). A család azonban a tradicionális társadalmak porladozó maradványává vált a többi hagyományos közösséggel együtt. A közoktatási rendszer bürokratikusán működik, tehát nagy valószínűséggel statisztikákat fog produkálni, nem pedig felelős, értékorientált, kényszer nélkül is normakövető viselkedést produkáló polgárokat.

Marad az egyén szoros felügyelete és kemény büntetésekkel történő kordában tartása. A legszorosabb ellenőrzést gyakorló intézményeket Karcerszervezeteknek hívják. A fegyveres testületeket, börtönöket, pszichiátriai intézeteket sorolják ide. Jellemző rájuk, hogy igen szigorúan szabályozzák a hatókörükbe került emberek viselkedését. A szabályok nagyon merevek és élesen elütnek a természetes társadalmi közegben érvényesülőktől. Ennek megfelelően szorosan és állandóan ellenőrizni kell az embereket, akik természetes módon igyekeznek kibújni alóluk, emiatt kemény büntetésekkel kell őket elrettenteni a szabálysértéstől.

A börtön a tipikus Karcerszervezet. Ide azok kerülnek, akiket a társadalom egyéb rendelkezésére álló eszközeivel nem lehetett normakonform viselkedésre szorítani. Nem marad más hátra, mint elszigetelni a társadalomtól és a legkegyetlenebb kényszerintézkedések segítségével a társadalmi normáknál szigorúbb szabályok közé szorítani őket. Igaz, ez a módszer nem szokott beválni az aszociális elemek jó útra térítésében. Ebből is látszik, hogy intézményeknek vannak nem hivatalos, de azért valóságos funkcióik, amelyeket látens funkciónak is hívnak. A börtönök esetében a diszfunkció egy látens funkcióban nyilvánul meg: az alvilági szubkultúra újratermelésében. Ez az intézmény, ahol kinevelik a szervezett alvilág utánpótlását, reszocializálják az oda kerülő embereket. Ahelyett tehát, hogy hivatalos feladatának megfelelően ártatlan báránykákat produkálnának, megveszekedett bűnözőket gyártanak futószalagon.

Viszont egy időre elszigetelik azokat a társadalom többi részéről. Mindent összevéve, ily módon a társadalom ülepítőjének legalját képezi. Itt gyűlnek fel azok az aszociális elemek, amelyeket a társadalom normális szocializáció és kényszerítő intézményei nem tudtak normakövető viselkedésre kényszeríteni.

A különféle rendszerek működését egyébként is nehéz összehangolni. Vegyünk példának okáért egy olyan jelenséget, mint a szürke és fekete gazdaság. Mindkét kifejezés olyan gazdasági tevékenységet takar, amely valamilyen módon nem felel meg a törvényeknek. Ez enyhébb esetben, mint például a fekete munka esetén van szó, egyszerűen csak az adók és járulékok fizetésének elmulasztását takarja. Súlyosabb formája, amikor igen jövedelmező maga a törvénytörtő tevékenység, amit a fekete gazdaság kifejezés jelöl. Világos, hogy a kábítószer, fegyver, emberkereskedelem, csempészet, tiltott szerencsejáték még sem abba a kategóriába tartozik, mint amikor egy asztalos nem ad számlát az általa elkészített és neki kifizetett ablakok után.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy itt a gazdasági, az állami, politikai és kulturális alrendszer logikájának ütközéséről van szó. Gazdasági szempontból, amire kereslet van azt a piac megtermeli, még ha ez kemény drog is, illetve szolgáltatást nyújt, még ha az a prostitúció is. Ezeket a tevékenységeket a kulturális szféra által fenntartott erkölcsi matrix is megbélyegzi (stigmatizálja), a törvény is tiltja, a gazdaság számára azonban ezeknek a tiltásoknak csak profitnövelő hatása van. Ha a tehát a gazdasági szférának kellene döntenie a saját logikája alapján a jövedelemszervezés módjairól, akkor a bérgyilkosság is olyan szolgáltatásnak számítana, mint az autójavítás.

A szürke zónában elhelyezkedő gazdasági tevékenység önmagában véve se nem erkölcstelen, se nem törvénytelen. Az adócsalás az, amiben a két szféra ütközik. Mindent megadóztatni, ez a modern kor szokása, éppen ezért az adókerülést ritkán szokta közmegvetés övezni. Pedig könnyű belátni, hogy a szociális alrendszert nem lehet finanszírozni, ha minden adóalany potyautasként viselkedik. Tény az, hogy a Nyugati civilizáció magállamaiban is egyharmad körülire teszik a szürke-fekete gazdaság arányát a hivataloshoz képest. Nálunk a határ, illetve a pravoszláv zónában ez az arány meghaladja az 50%-ot. Úgy is néz ki nálunk a nyugdíj rendszer, az egészségügyi ellátás és a közoktatás. Rá kellene venni tehát a gazdasági szereplőket a fegyelmezettebb adófizetésre a gazdaság kifehérítése végett. Elég azonban körülnézni, hogy rájövünk, mekkora nehézségekbe ütközne ez. Aki magától kezdene el így viselkedni, azt nem hősnek, hanem örültnek tekintnék, deviánsnak és eszerint is járnának el vele. A törvény szigorának fokozása valószínűleg csak az elnyomó apparátus méretét és korrumpáltságát növelné.

A modern társadalmak működését nehéz összehangolni. Oly módon is megjelenik ez, hogy az átlagember különféle elvárásoknak, nyomásoknak van kitéve, alternatív cselekvési sémák között kell választani. Nem csoda, hogy sokaknak ez nem sikerül és elindulnak lefelé a lejtőn a nyomor és a karcser szervezetek irányába. A tudás és kapcsolati tőke felhalmozása, amelynek normális, standard szintere a főiskola, növeli az esélyét annak, hogy el tudják kerülni a modern társadalom ezen ülepítőit.